स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

असंघटित कामगारांच्या सामाजिक व आर्थिक स्थितीचा अभ्यास, विशेष संदर्भ: लातूर जिल्हा.

(२०११-१२ ते २०२१-२२)

मानव्यविद्याशाखांतर्गत अर्थशास्त्र विषयातील पीएच. डी. पदवीसाठी सादर करण्यात येणाऱ्या शोध प्रबंधाचा आराखडा.

संशोधक

प्रविण बालाजी गायकवाड

एम.ए. (अर्थशास्त्र)

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आनंद तुकाराम शेवाळे

प्राध्यापक,संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय लातूर.

संशोधन केंद्र

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ नांदेड, उपकेंद्र् लातूर

सप्टेंबर - २०२२

प्रस्तावना :-

भारतातील कुठलेही क्षेत्र असो कृषी उद्योग दळणवळण वाहतूक बांधकाम ९९ % क्षेत्र हे कामगारावरच अवलंबून आहेत. देशातील असंघटित क्षेत्रातील कामगारांची संख्या सुमारे ४० कोटी आहे. म्हणजेच एकूण कामगारांपैकी ९३ टक्के कामगार हे असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करतात महाराष्ट्र राज्यामध्ये असंघटित क्षेत्रातील कामगारांची संख्या चार कोटींच्या आसपास आहे. राज्यातील कामगारांच्या सख्यापैकी ८८.०२ टक्के कामगार असंघटित क्षेत्रामध्ये काम करतात. श्रमिकांची दोन भागात विभागणी केली जाते. संघटित श्रमिक असंघटित श्रमिक. संघटित श्रमिकांचे प्रमाण अल्प असून त्यामध्ये सरकारी , निमसरकारी व काही प्रमुख खाजगी कंपन्यांमधील श्रमिक म्हणजे कर्मचाऱ्यांचा समावेश होतो.असंघटित क्षेत्रातील श्रमिकांमध्ये कृषी , बांधकाम , कारखानदारी व्यापार , वाहतूक व दळणवळण , वैयक्तिक व सामाजिक सेवा इत्यादी क्षेत्रांतील श्रमिक किंवा कामगारांचा समावेश असंघटित क्षेत्रात होतो. असंघटित क्षेत्र हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. 90 टक्क्यांहून अधिक कर्मचारी या क्षेत्रात काम करतात राष्ट्रीय उत्पादनाच्या सुमारे 50 टक्के वाटा असंघटित क्षेत्राचा अर्थव्यवस्थेत आहे. गेल्या दोन दशकांपासून या क्षेत्राची वाढ मोठ्या प्रमाणात होत आहे. रोजगाराचे स्वरूप, अज्ञान आणि निरक्षरता, उद्योग स्थापनांचे छोटे आणि विखुरलेले आकार आणि उद्योगाचे स्वरूप त्यावरील मर्यादा उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न या जलद आणि सर्वसमावेशक वाढीसाठी आपल्याला असंघटित अर्थव्यवस्थेकडे लक्ष देण्याची गरज आहे.

देशात नियमित वेतन किंवा पगारावर कामगार, नोंदणीकृत संस्थांमध्ये राज्य सामाजिक सुरक्षा प्रणाली कायद्या नुसार कार्यरत असलेले कामगार हे ७% आहेत बाकी ९३% कामगार शक्ती हि असंघटीत क्षेत्रात कार्य करते.

भारताच्या संविधानाने देशातील सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक न्याय प्रदान केला आहे. आणि राजकीय, विचार स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना; तसेच समानता आपल्या देशातील असंघटित क्षेत्र खूप विस्तृत आहे ज्यामुळे आपली व्यवस्था कायद्याच्या दृष्टीने असमान आहे.असंघटित क्षेत्रामध्ये एकूण दहापेक्षा कमी कामगार असलेल्या सर्व खाजगी उद्योगांचा समावेश होतो, मालकी किंवा भागीदारी तत्त्वावर कार्यरत असलेले.तसेच कृषी कामगार, मच्छिमार, सुरक्षारक्षक, माथाडी कामगार व हमाल, घरेलू कामगार महिला आदींना सामाजिक सुरक्षा देण्यासाठी व त्यांच्यासाठी कल्याणकारी कारेक्रम राबवण्यासाठी विविध मंडळाची स्थापना महाराष्ट्रात झाली खरी ; परंतु असंघटित कामगारांपैकी किती जणांना सामाजिक सुरक्षा लाभली,तसेच या कल्याणकारी उपक्रमाचा लाभ पोहचला हा संशोधनाचा विषय आहे. असंघटित कामगार म्हणजे उदा शेतात काम करणारे शेत मजूर ,समुद्रावर तालावर मच्छिमार करणारे मच्छिमार अडती

वर काम करणारे हमाल बांधकाम करणारे मजूर घरकाम करणाऱ्या महिला दळणवळण वाहतूक क्षेत्रातील मजूर म्हणजे चालक वाहक लोक तसेच यामध्ये छोटे दुकानदार लघु उद्योजक इत्यादी.

असंघटित क्षेत्र कामगार म्हणजे कुशल आणि कमी पगार असलेले कामगार असंघटित क्षेत्र म्हणजे अनियंत्रित क्षेत्र होय.असंघटित कामगार क्षेत्र म्हणजे सामाजिक सुरक्षा अभाव,शिक्षणाचा अभाव फिक्स पगार नसतो कामाच्या तासावर नियंत्रण नाही.पारंपारिक उद्योगात गुंतलेले पूर्णपणे अकुशल कामगार. ज्या कामगारांना ठराविक वेळेत वेतन भेटत नाही,महागाई भत्ता रजा अशा कुठल्याही सुविधा भेटत नाहीत ते कामगार म्हणजेच असंघटित कामगार होय

संशोधन विषयच महत्व :-

असंघटीत कामगाराची संख्या खुप जास्त आहे . असंघटीत कामगारांच्या आर्थिक सामाजिक समस्यांचा आढावा घेणं खूप महत्वाचं आहे. असंघटीत कामगारांसाठी विविध योजना व कार्यक्रम शासना कडून राबवले जातात.

केंद्र शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना :-

१ .जीवन विमा व अपंगत्व विमा योजना

२ .आरोग्य आणि प्रसूतीलाभ योजना

३ .निवृत्ती वेतन योजना

राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना :-

१ .भविष्य निर्वाह निधी योजना

२ .कामाच्या ठिकाणी दुखापत झाल्यास अर्थसहाय्य योजना

३ .गृहनिर्माण योजना

४ .पाल्यांच्या शिक्षणासाठी शिष्यवृत्ती योजना

५ .कामगार कौशल्य वृध्दी योजना

६ .अंत्यविधी अर्थसहाय्य योजना

७.वृध्दाश्रम योजना

संशोधन विषयाची निवड :-

असंघटित क्षेत्र, अनियंत्रित क्षेत्र इत्यादी विविध नावांनी ओळखले जाते . आपण असे म्हणू शकतो की भारतीय अर्थव्यवस्थेत असंघटित कामगारांचे योगदान संघटित कामगार क्षेत्राच्या तुलनेत अधिक आहे असंघटित कामगारांचा विचार केल्यास त्यांची परिस्थिती खूप हलाखीची आहे कामगारांच्या मजुरीचा मुल्ल्यांचा विचार केला तर ते खूप अल्प आहे कामाच्या तासावर नियंत्रण नाही,नोकरीची शाश्वती नाही.

अमानवी वागणूक ,जास्तीच्या कामाचा मोबदला मिळत नाही कामाच्या ठिकाणी कोणताही सुविधा मिळत नाही. कामगारांमध्ये निरक्षरता मोठ्या प्रमाणात असते त्यामुळे संघटनेचा अभाव असतो शासकिय कायदे व योजनेच्या माहितीचा अभाव दिसून येत असल्याने व महाराष्ट्रात तसेच लातूरजिल्यात अद्याप या विषयावर संशोधन झालेले नाही म्हणून असंघटित कामगारांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा अभ्यास विशेष संदर्भ लातूर. जिल्हा विषय निवडला आहे .

संशोधन समस्या :-

असंघाटीत कामगाराच्या समस्यांचा आढावा घेण्यासाठी संशोधक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करणार आहे. (२०११-१२ ते २०२१-२०२२).

संशोधन उद्दिष्टे:-

1. लातूर जिल्यातील ग्रामीण व् शहरी भागातील असंघटित कामगारांचा अभ्यास करणे.
2. लातूर जिल्यातील असंघटित कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षा व इतर योजनांचा अभ्यास करणे.
3. लातूर जिल्यातील असंघटित क्षेत्रातील स्त्री व पुरुष कामगारांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.
4. लातूर जिल्यातील असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या स्थलांतरांच्या कारणाचा शोध घेणे.
5. आधुनिक तंत्राच्या वापरामुळे कामगारांच्या रोजगारावर झालेला परिणाम याचा अभ्यास करणे.
6. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा अभ्यास करणे.
7. असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर निष्कर्ष व शिफारसी सुचवणे.
8. कायदे आणि कल्याणकारी योजनांबद्दल जागरूकता विश्लेषण करणे.

गृहीतके :-

1 असंघटित कामगारांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे.

2 महानगरांमध्ये कामगारांचे स्थलांतर वाढत चालले आहे.

3 शासकिय योजनांचा लाभ असंघटित कामगारांना नगण्य प्रमाणात मिळतो.

4 बेरोजगारी मोठ्या प्रमाणात आहे.

5 असंघटीत कामगारा बाबत शासनाची धोरणात्मक उदासीनता दिसून येते.

संबंधित संशोधन साहित्याचा आढावा –

१] दत्त (२००७) लेखकाने संघटित आणि असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांच्या सामाजिक आर्थिक पैलूंचा व्यापक अभ्यास केला आहे. कामगारांचे विशिष्ट सामाजिक आर्थिक पैलू ओळखण्यासाठी लेखात NSS डेटाचे विश्लेषण केले आहे. प्रामुख्याने एकूण कामगारांपैकी, अंदाजे 92% असंघटित क्षेत्रात काम करत आहेत, तर सुमारे 8% संघटित क्षेत्रात काम करत आहेत. हा अभ्यास कृषी क्षेत्र आणि बिगर कृषी क्षेत्रांमध्ये विभागलेला आहे. दोन्ही क्षेत्रांमध्ये संघटित आणि असंघटित क्षेत्र आहेत जेथे कामाच्या परिस्थितीत लक्षणीय फरक आहे. लेखकाने गरीबीची परिस्थिती निकष म्हणून समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे निदर्शनास आले आहे की कृषी आणि बिगर कृषी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांमध्ये गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या बाबतीत, कृषी क्षेत्रात गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि बाजाराभिमुखता हे या प्रकाराचे मुख्य कारण आहे.

२] कपूर (२०१४) या शोधनिबंधात संशोधकाने असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचे काम आणि राहणीमान समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आणि संघटित आणि असंघटित क्षेत्रातील अंतर ओळखण्याचा प्रयत्न केला. असंघटित क्षेत्र हे हंगामी रोजगार आणि कंत्राटी कामाच्या परिस्थितीद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहेत. सामाजिक सुरक्षा आणि कल्याणकारी कायदे नाहीत. या क्षेत्रातील लोकांना खराब आरोग्य परिस्थिती, निकृष्ट कामकाजाचे जीवन आणि कामावर होणारा छळ, अपुरी आणि असमान वेतन रचना, कामाचे जास्त तास, घरांच्या खराब सुविधा, सुरक्षिततेच्या उपायांचा अभाव आणि कामगारांच्या मुलांसाठी योग्य शिक्षण नसणे यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. या क्षेत्रातील कामगारांची परिस्थिती सुधारण्यासाठी शासनाने हस्तक्षेप करून आवश्यक ती कार्यवाही करावी.

३] इंडिया लेबर अँड एम्प्लॉयमेंट रिपोर्ट (२०१४), भारतातील कामगार बाजार आणि रोजगाराची स्थिती दर्शविते. त्यात आर्थिक सुधारणा सुरू झाल्यापासून श्रमिक बाजार आणि रोजगारातील बदलांचे विश्लेषण दिले आहे. कामगार-बाजार संस्था, विविध प्रकारचे रोजगार आणि कामगार बाजार धोरणे पाहून या बदलांची

गतीशीलता शोधली आहे. कामगारांची (सुमारे 92 टक्के) अनौपचारिक रोजगारात गुंतलेली आहे आणि त्यांच्यापैकी बहुतेकांना मर्यादित किंवा शून्य सामाजिक संरक्षण आहे.

४] CII अहवाल (२०१४) नुसार संघटित क्षेत्रातही अनौपचारिक रोजगाराचा दर वाढत आहे. या अहवालात NCEUS च्या अधारानुसार असे नमूद केले आहे कि , मालकी किंवा भागीदारी आधारावर आणि दहा पेक्षा कमी कामगारां संख्या असलेलं क्षेत्र म्हणजे असंघाटीत कामगार होय .

५] कल्याणी (२०१५) या लेखात लेखकाने असंघटित कामगारांच्या स्थितीचे विश्लेषण केले आहे ज्यांना सामान्यतः भारतीय कामगार शक्तीचे मुख्य सामर्थ्य मानले जाते. 2009-10 मध्ये नॅशनल सॅम्पल सर्व्हे ऑर्गनायझेशन (NSSO) ने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार, देशातील एकूण रोजगार 46.5 कोटी होता ज्यात सुमारे 2.8 कोटी संघटित आणि उर्वरित 43.7 कोटी असंघटित क्षेत्रातील कामगार होते. हे ओळखले गेले आहे की बहुसंख्य अनौपचारिक रोजगार हे सध्या भारतातील श्रमिक बाजाराच्या परिस्थितीचे एक केंद्रीय वैशिष्ट्य आहे. काउन्टीच्या जीडीपीमध्ये क्षेत्राचा वाटा जवळपास निम्मा असताना, रोजगाराच्या आघाडीवर त्याचे वर्चस्व असे आहे की एकूण कर्मचार्यांपैकी 90% पेक्षा जास्त लोक अनौपचारिक अर्थव्यवस्थेत गुंतलेले आहेत. औपचारिक क्षेत्राच्या तुलनेत भारतातील अनौपचारिक क्षेत्र कमी उत्पादकता विकाराने ग्रस्त आहे हे सर्वत्र मान्य केले जाते. अन्न, पोषण, आरोग्य, गृहनिर्माण, रोजगार, उत्पन्न, जीवन आणि अपघात आणि वृद्धापकाळ यासारख्या असंघटित क्षेत्रातील सुरक्षा गरजा सुधारून लेखकाने सुचवले आहे. तरीही असंघटित क्षेत्राचे उद्धार सरकारकडे दुर्लक्ष करतात.

संशोधाची पद्धती - असंघाटीत कामगाराच्या समस्यांचा आढावा घेण्यासाठी संशोधक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करणार आहे.

संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :-

वरील संशोधन विषयाची व्याप्ती महाराष्ट्रातील लातूर जिल्हा पुरता मर्यादित आहे

लातूर जिल्यातील असंघटित कामगाराचा आर्थिक व सामाजिक आभ्यास

वरील संशोधन विषयाची व्याप्ती कामगार कल्याण मंडळ ,शासकिय कार्यालय नोंदणीकृत असंघटित कामगार पुरताच मर्यादित आहे.

संशोधन कालावधी:-

अभ्यासाचा कालावधी २०११ पासून २०२१ असेल

संशोधन पद्धती :

अभ्यासात प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही माहिती वापरण्याची योजना आहे. संशोधन विषयाचा अभ्यास करण्यासाठी सखोलपणे, संशोधन क्षेत्राचा एथनोग्राफिक अभ्यास अशा पद्धती वापरून तयार केला जाऊ शकतो प्रश्नावली, असंरचित मुलाखत, केस स्टडी /व्यक्ती अभ्यास, तोंडी इतिहास आणि निरीक्षण म्हणून. गोळा केलेला माहिती सर्वेक्षण पद्धती आणि दुय्यम माहितीद्वारा सत्यापित केला जाऊ शकतो जर्नल्स, नियतकालिके, संशोधन लेखांमधून मिळवलेले. मासिके, अहवाल, वेबसाइट, पुस्तके इ.

असंघाटीत कामगाराच्या समस्यांचा आढावा घेण्यासाठी संशोधक विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करणार आहे.

नमुना निवड -

या संशोधना करीत माहितीच्या प्राथमिक आणि दुय्यम स्रोतांचा वापर करून माहिती संकलित केली जाणार आहे .

प्राथमिक स्रोता मध्ये, असंघटीत कामगारांच्या मुलाखती घेऊन प्रश्नावली चा उपयोग करून माहिती संकलित केली जाईल. लाभार्थी कामगारांच्या टक्केवारीवरून 10 टक्के कामगारांची नमुना म्हणून निवड केली जाईल.

मासिके , त्रैमासिक शासनाची परिपत्रके , शासकीय अहवाल , सेवाभावी संस्थे मार्फत प्रकाशित झालेले अहवाल , यांच्या मार्फत उपलब्ध आकडेवारीचे विशलेषण करण्याकरिता [सरासरी ,शेकडा बदल वृद्धिदर] या संख्याशास्त्रीय पद्धतीचा वापर केला जाईल.

संशोधन प्रकरणाची नियोजीत रचना :-

प्रकरण पहिले – प्रस्तावना

मात्र प्रत्यक्ष स्थिती भिन्न आहे. असंघटीत कामगारांना अजूनही ना वेतनाची सुरक्षा, ना कामाची हमी. ऑक्टोबर २०२० मध्ये केंद्र सरकारने विविध कार्यक्षेत्रातील कामगारांच्या वेतनाचा आढावा घेऊन मजुरी दर निर्धारित केले आहेत.

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत बाजारपेठेमध्ये अनेक मुलभूत बदल होतात. तंत्रज्ञानातील नवनवीन शोधांमुळे उत्पादनाची प्रक्रिया वेगाने बदलत आहे. नफा वाढविण्याची व त्या माध्यमातून गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्याची प्रचंड स्पर्धा सध्या सुरू आहे. मात्र यामध्ये दुर्लक्षित राहतो तो सामान्य माणूस, असंघटीत कामगार

प्रकरण दुसरे - संशोधन साहित्याचा आढावा

दत्त (२००७):- लेखकाने संघटित आणि असंघटित अशा दोन्ही क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांच्या सामाजिक आर्थिक पैलूंचा व्यापक अभ्यास केला आहे. कामगारांचे विशिष्ट सामाजिक आर्थिक पैलू

ओळखण्यासाठी लेखात NSS डेटाचे विश्लेषण केले आहे. प्रामुख्याने एकूण कामगारांपैकी, अंदाजे 92% असंघटित क्षेत्रात काम करत आहेत, तर सुमारे 8% संघटित क्षेत्रात काम करत आहेत. हा अभ्यास कृषी क्षेत्र आणि बिगर कृषी क्षेत्रांमध्ये विभागलेला आहे. दोन्ही क्षेत्रांमध्ये संघटित आणि असंघटित क्षेत्र आहेत जेथे कामाच्या परिस्थितीत लक्षणीय फरक आहे. लेखकाने गरीबीची परिस्थिती निकष म्हणून समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. असे निदर्शनास आले आहे की कृषी आणि बिगर कृषी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये, असंघटित क्षेत्रातील कामगारांमध्ये गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. संघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या बाबतीत, कृषी क्षेत्रात गरिबीचे प्रमाण अधिक आहे. तंत्रज्ञानाचा अभाव आणि बाजाराभिमुखता हे या प्रकाराचे मुख्य कारण आहे.

प्रकरण तिसरे : लातूर जिल्ह्यातील आर्थिक व भोगोलिक स्थिती.

लातूर जिल्हा महाराष्ट्राच्या मराठवाड्यामधील औरंगाबाद विभागातील एक जिल्हा आहे. लातूर हे जिल्हा मुख्यालय व महाराष्ट्र राज्यातील १६वे मोठे नगर आहे. जिल्हा प्रामुख्याने कृषिप्रधान आहे. एकूण लोकसंख्येच्या २५.४७% लोकसंख्या शहरी आहे.

प्रकरण चौथे – असंघटित क्षेत्रातील कामगाराचा अभ्यास

असंघटित कामगारांपैकी किती जणांना सामाजिक सुरक्षा लाभली,तसेच या कल्याणकारी उपक्रमाचा लाभ पोहचला हा संशोधनाचा विषय आहे. असंघटित कामगार म्हणजे उदा शेतात काम करणारे शेत मजूर ,समुद्रावर तालावर मच्छिमार करणारे मच्छिमार अडती वर काम करणारे हमाल बांधकाम करणारे मजूर घरकाम करणाऱ्या महिला दळणवळण वाहतूक क्षेत्रातील मजूर म्हणजे चालक वाहक लोक तसेच यामध्ये छोटे दुकानदार लघु उद्योजक इत्यादी.

प्रकरण पाचवे – असंघटित क्षेत्रातील कामगारांच्या कायदेशीर तरतुदी आणि कल्याणकारी योजना.

केंद्र शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना :-

१ .जीवन विमा व अपंगत्व विमा योजना

२ .आरोग्य आणि प्रसूतीलाभ योजना

३ .निवृत्ती वेतन योजना

राज्य शासनामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या योजना :-

१ .भविष्य निर्वाह निधी योजना

२ .कामाच्या ठिकाणी दुखापत झाल्यास अर्थसहाय्य योजना

३ .गृहनिर्माण योजना

प्रकरण सहावे : निष्कर्ष आणि शिफारशी

संदर्भ :

१] अन्नदाते शशिकांत संशोधन पद्धती२०१९ के,सागर पब्लिकेशन स्वप्नशिल्प , शनिवारपेठ पुणे.४११०३०.

२] इंडिया लेबर अँड एम्प्लॉयमेंट रिपोर्ट (२०१४), इंडिया लेबर अँड एम्प्लॉयमेंट रिपोर्ट २०१४.

3] ए. श्रीजा आणि श्रीनिवास व्ही. शिर्के (२०१४); भारतातील अनौपचारिक श्रम बाजाराचे विश्लेषण, विशेष वैशिष्ट्य, CII अहवाल, सप्टेंबर - ऑक्टोबर २०१४.

४] कल्याणी मुना (२०१५); असंघटित कामगार: भारतीय कामगार दलाची मुख्य ताकद: एक विश्लेषण, इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन बिझनेस स्टडीज अँड मॅनेजमेंट खंड 2, अंक १ २ , डिसेंबर२०१५.

५] बोरा (२०१४); स्थलांतरित अनौपचारिक कामगार: दिल्ली आणि सॅटेलाइट टाउन्सचा अभ्यास, आधुनिक अर्थव्यवस्था.

६] शिरसाठ सतीश असंघटीत कामगार २००९ पुणे विद्यापीठ मुद्रणालय , पुणे विद्यापीठ गणेशखिंड, पुणे ४११०७७.

संशोधक

गायकवाड प्रविण बालाजी

एम.ए. अर्थशास्त्र

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. आनंद तुकाराम शेवाळे

प्राध्यापक, संशोधन मार्गदर्शक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख

महात्मा बसवेश्वर महाविद्यालय लातूर .